

NORMAHIÁNY, AVAGY SPONTÁN SZTENDERDIZÁCIÓS TEVÉKENYSÉGFORMÁK A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK MAGYAR NYELVÉBEN

HEGEDŰS ATTILA

Előadásom címét Németh Miklóstól loptam. Könyve összegző fejezetében (Németh 2004: 127) ő használja a „spontán sztenderdizációs tevékenység” kifejezést. Túlságosan is jó ez a megfogalmazás ahhoz, hogy ne emeljük be a nyelvtörténeti közbeszédbe, hogy hagyjuk elsikkadni. Németh a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvvaltozatban figyel fel erre az attitűdre: a városi írnokok bizonyos nyelvhasználati elemeket nem tekintettek megfelelőnek arra, hogy bekerüljenek az általuk leírt szövegekbe, mert ezek a jelenségek nem voltak elemei „az írnoki regiszterrel kapcsolatos hagyomány- és konvenciórendszernek”.

A „területi tagoltság kötelékéből kiszakadó”, a többi nyelvjárás „főlé rétegződő” (Bárczi 1956) magyar irodalmi nyelv (és folytatása, a nyelvi sztenderd) kialakulása hosszú folyamat eredménye, amelyben a hagyománynak és a konvenciónak szerepe van. Kezdeté feltételezi az írásosságot, sőt a tömegessé váló írásművek megjelenését. A szóbeliségben ugyanis nem feltűnő az (egyébként is egymástól a megértés szintjét el nem érő nyelvjárási különbségekkel rendelkező) magyar nyelvjárások különbözősége. Az írásbeliség viszont „jelentékeny mértékben járult hozzá a társadalmi kommunikáció legfontosabb változatának, a nyelvi sztenderdnek a kiformalódásához és megszilárdulásához” (Benkő 1988: 237). Számításaink szerint (Hegedűs – Papp szerk. 1991: IX–X) a tizenhatodik század 40-es éveiben az előző évtizedekhez képest robbanásszerű emelkedést mutat a megmaradt írásos emlékek száma, s ez jelzés értékű a magyar nyelvű írásbeliség tekintetében is. Így egy hosszú és lassú folyamat eredményeképpen kialakulnak a tizennyolcadik század végére az ún. provinciális köznyelvek (Benkő 1960: 267), melyekben a főbb nyelvi különbségek a nyelvvel hivatásszerűen nem foglalkozók számára is nyilvánvalóvá válnak, s melyek meghaladása s ezáltal a regionalizmusoktól mentes (illetőleg azokat egységben kezelő) magyar irodalmi nyelv kialakítása már a reformkor feladata lesz.

E lassú folyamat kezdetének megítéléséről azonban megoszlanak a vélemények. A magyar nyelvű írásbeliség elterjedése (melyet a könyvnyomtatás még inkább elősegített) felszínre hozza az egyes (földrajzi/szociális) változatok különbségeit, s azt, ami ezzel együtt jár: a nyelvi tudatosságot, az óhajt és a törekvést a szélesebb olvasó-

közönség körében is egy normatív változat meglétére. Felszínre hozza továbbá a nyelvi pontosságra, a jobb megértésre törekvés elvét, mely minden norma és normalizálás alapelve lehet. Az 1549-ben megjelent *Orthographica Vngarica* szerzője (Dévai Bíró Mátyás) vagylagos hangjelöléssel (=kettős hangértékű jelek bevezetésével) igyekezett áthidalni az ekkor meglevő nyelvjárási különbségeket (Vértes O. 1958: 27), nem találunk azonban egységet sem nyelvi sem helyesírási szempontból az 1550 és 1589 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványokban (Trócsányi 1918: 120). Ezzel szemben a tizenhatodik század második felének „tudatos vagy tudatosuló nyelvhasználati szándékáról” ír Papp László (1959: 19), aki szerint az írott nyelvben megmutatkozó egység a beszélt nyelv nyelvjárások feletti egységét is kell, hogy jelentse a főurak és az őket szolgáló deákság körében ezen század utolsó negyedében (Papp 1961: 219, 221). E nézetrel szemben viszont kutatása alapján kevésbé látja az egységet a tizenhatodik század végén Deme László, aki megfogalmazza a „van is, nincs is norma” tételét, mely szerint a norma érvényesül a fejekben, de nem érvényesül a kezekben (1959: 82–4).

Az e korszakot vizsgáló munkák, amint ezt Németh Miklós is megállapítja (128), főként az alsóbb nyelvi szintek elemzése által próbálják felvázolni a deákság, ill. a hivatalos nyelvi szövegezésnek az egységesülés irányába mutató jelenségeit. Így tettem magam is, amikor a székely oklevéltár XVI. század végi szövegezését elemezve s a mai nyelvhasználattal összevetve az *l*-nek a protocollumokban való megmaradását a „lejegyző hivatalos ember nyelvi állásfoglalásaként” ítélt meg (Hegedűs 2005: 118). Szintén az alsóbb szinteken jelentkezik egy másik, a fent említetteknél korábbi, megemlítsre méltó esemény is.

1539 végén az erdélyi főurak titkos szervezkedésbe kezdtek: megfogadták, hogy János király esetleges halála után együttesen választanak új királyt. E szövetségkötésnek több, különböző helyen különböző résztvevőkkel készült irata (szövetséglevele) van. Az elsőt 1539. december 20-án Almás várában szövegezte Majlád István, Balassa Imre és Kendi Ferenc. Ez az irat eredetiben nem maradt ránk, megmaradt viszont két 1540-es átirata. Az egyik az ellenük a tordai országgyűlésen lefolytatott per irattörredékében (Hegedűs – Papp szerk. 1991: 481–8), a másik a gyulafehérvári káptalan átiratában (Hegedűs – Papp szerk. 495–7). Ez utóbbi (a következőkben nevezzük gyulafehérvári átiratnak) szépen kivitelezett, megformált ductusú irat, melyről azonban hiányzik a káptalan pecsétje. Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy valaki utólag több szót is áthúzott, átírt, s ezt a tisztázatot kijavítva újból le kellett másolni, hogy a megrendelő Werbőczy István megkaphassa. A javítások biztosan nem későbbiek, ezt mutatják a kihagyott szavak betoldásai, az egybeírt szavak szétválasztása. Működött tehát egy „korrektor”, aki nemcsak a tartalmi, hanem a nyelvi megformálást is megítélte, és bizonyos szavakat nyelvileg javított ki. [A kiadásban megengedtük azt a lehetőséget, hogy a javítások is esetleg az eredetit író kéztől származhatnak (495). Több betűforma (g, e stb.) újbóli megvizsgálása alapján azonban e feltételezés kizárható.]

A nyelvi javítások a következők (az első csoportban az eredetileg leírt szó szerepel, a másodikban a javított változat):

1. *akarathwal, Segeytsegwel, Thanachwal*¹, *nekyl, segeythsegwel, kezeth, kezeth, Egyenetlenseeg, Nalkyk, foghtayg, pedyk, eletenkben*

2. *akaraththal, Segecheggel, Thanachal, nekewl, segecheggel, kewzewth, kewzewth, Egyenlethlenseg, Nekewl, fotthayg, kedyg, elethewnkbe*

Mi lehet a javítások oka? E kérdésre elvileg két választ adhatunk: 1. A korrektor az átiratot az eredetivel vetette össze, és az alapján javította. 2. A korrektor nyelvjárása, nyelvi normadata szerint bizonyos szóalakok helyesebbek, illendőbbek, jobban megfelelnek az oklevél megkívánta igényes nyelvhasználatnak.

Mivel rendelkezésre áll egy másik átirat is (tordai változat), az első lehetséges választ ellenőrizni tudjuk. Ha ugyanis a javított változat a tordai változattal azonos, biztosak lehetünk abban, hogy az írásbeli hitelesség elve javíttatta ki a gyulafehérvári változatot. Következzenek tehát a tordai változat vonatkozó példái: *Akarathwal, Segeythsegwel, Thanachwal, Nelkyl, Segeytsegwel, kewzeth, kewzeth, egyenetlenseg, Nalkyl, foghtayg, kedyg, eletewnkben*. A tizenkét példából nyolc a gyulafehérvári eredetivel egyezik, kettő (a két *kewzeth*) egyikkel sem, s csak kettő egyezik meg a javított gyulafehérvárral. Nem mondhatjuk tehát, hogy az eredetihez való ragaszkodás szándéka íratta át (vagy ha igen, akkor feltételeznünk kellene, hogy mind a két átiratot eredetileg hanyag módon másolták volna át). [A tordai latin nyelvű periratba nemcsak a „tordai változatot” másolták be, hanem egy másikat is, melynek csak az első fele maradt meg. Ennek a „tordai2”-nek a megfelelő helyei: *akarathwal, Segeytsegw[e]l, Thanachwal, Nelkyl, Segeytsegwel, kewzeth, kezeth, Egyenetlenseg* (a többi hiányzik). E nyolc példából hat szintén a „tordai változattal” és a gyulafehérvári eredetivel egyezik]. Nagyobb tehát annak a valószínűsége, hogy a korrektor saját nyelvhasználata nyomult be a javításokba.

Nyelvhasználati okból történő javításnak két oka lehet: a változatok vagy történetileg térnek el egymástól, vagy földrajzilag (esetleg a két tényező együttesen). Vessük össze az egyes adatok eltéréseit, hátha közelebb jutunk az okhoz. Kétszer szerepel az eredetiben a *segeytseg*, mely a javításban mindkétszer *segecheg* alakban található. Az *-ít* képző eredetibb alakja *-ejt*, e változatokban tehát egy régibb alakot javít újabbra a korrektor. A következő jelenség: a *-val*, *-vel* rag a gyulafehérvári eredetiben nem hasonul a megelőző szóhoz, a javított változatban viszont minden esetben hasonul. A *-val*, *-vel* nem hasonult alakja nem feltétlenül a történeti problematika körébe tartozik (az ÓMS. *sirolmol*, *ualallal*, *halallal* alakjaiban már a hasonult változatot találjuk – vö. Benkő 1980: 226–7), a két változat nyelvjárási különbségre utal. Ma ez a jelenség a középső palócban és a moldvai csángóban található meg (Juhász 2001: 283, 311), de

¹ a kiadásban ezt tévesen *Thanachssal*-nak olvastuk

a vizsgált korban általános lehetett abaúji, szatmári, bihari, erdélyi vidékeken is (erről tanúskodnak Drágffy János levelei, Telegdi Fruzsina levele, Bereti Lázár levele, stb. vö. Hegedűs – Papp szerk. 1991: 87, 89, 208, 562). Nem zárhatjuk azonban ki azt a magyarázati lehetőséget, hogy e jelenségben a szélesebb körben használt s terjedőben levő hasonult alak hatása jelentkezik (ez az alak Papp László szerint inkább norma értékű, mint a hasonulás nélküli – Papp 1961: 218). Kitapinthatóan a labiális alakokat részesíti előnyben a korrektor az illabiálisokkal szemben, ezt mutatják a *kezeth* alakok *kewzewth*-re javításai, a két *nekewl* alak, az *eletenkben* szó *elethewnke*-re javítása. A *foghtayg* *foththayg*-ra való javításában olyan hasonulásokkal találkozunk, mely hangfejlődési tendenciaként nem írható le, de helyhez sem köthető: e jelenségben ún. szórványos hangváltozással (hasonulással) van dolgunk, mely egyes mikroközösségekben lejátszódhatott, de nem vált szociálissá (vö. JókK. *ebéllő ház*). Összesítésként leszögezhető, hogy a kis számú jelenség nem elegendő arra, hogy állást foglaljunk a területi elv/történeti elv kérdésében. Arra azonban elég, hogy egy bizonyos nyelvi tudatosságra következtessünk belőle.

Úgy tűnik tehát, hogy a helyesírásban kétségkívül meglevő normahiány ellenére a hivatalos szövegfajta az élőbeszédben meglevő megértési azonosságra utalnak, egy közös tudásra, mely a változatok mögött húzódik meg. S ha ezen az úton, vagyis a hivatalos(nak szánt) szövegek útján haladunk az időben visszafelé, azt tapasztaljuk, hogy ezeknek a szövegeknek a megfogalmazói kerülnek a nyelvjárásiasságot. Ha szemügyre vesszük az 1516-ban kelt becsületbírósi ítéletet (Hegedűs – Papp szerk. 1991: 56), a számos nyelvtörténeti érdekesség mellett alig találunk benne regionalizmust. Ugyanez tapasztalható Ródi Cseh István két iratában is (Hegedűs – Papp szerk. 1991: 29–31): az 1507-ből és 1508-ból való két irat (az egyik végrendelet, a másik nyugta) megformálása, stílusa kizárja a nyelvjárási különlegességeket. Szabó T. Attila, aki részletesen megvizsgálta nyelvi szempontból e két iratot, helyesírási és nyelvtörténeti vizsgálódásának eredményeként a következőket szögezi le: 1. a két szövegmű nyelvi következetessége nagyobb arányú, mint a XVI. század végi deákosság keze alól kikerült szövegeké. Ez a tény arra utal, hogy a XVI. század első évtizedében az oklevelezésben és a magánlevelezésben viszonylag sűrűn alkalmazhatták az anyanyelvet, s ez által „bizonyos mérvű egységesség, állandóság már korán jellemezhetette az e vidék magyar nyelvű írásbeliségét”. 2. az anyanyelvű oklevelezés gyakorlatát jelzi az a tény is, hogy kirívó nyelvjárási jelenségek nem fordulnak elő benne. Ez ismét arra utalhat, hogy a nyelvi egységesülésre törekvő tájnyelvi sajátosságokat kerülő tendenciája nem engedte ezeket az adott közegben érvényesülni (Szabó T. 1971: 492–3).

Lehet, hogy a nyelvi egységesülés, a sztenderd kialakulása nem is annyira időbeli folyamat, mint inkább szövegezési szándék által meghatározott/meghatározódott, műfajhoz kötött kifejezésforma térhódítása? Ahol éppen a jogi szöveg mindenkihez szóló volta, nagyfokú megértési kisugárzásának szándéka töri meg a provincializmust, s vezet egy egységes nyelvváltozat felé? Ahol a sajátos beszélőközösségi igény for-

málja a mondanivalót, vagyis ahol a „funkció” felülírja az „alakot” (vö. Németh 2004: 129)? Ahol a „jogi szaknyelv” csupán annyit jelent: mindenki számára egyértelmű, félreérthetetlen legyen?

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1956: Nyelvjárás és nyelv, *Magyar Nyelv* **52**, 393–401.
- Benkő Loránd 1960: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Deme László 1959: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **20**.
- Hegedűs Attila–Papp Lajos szerk. 1991: *Középkori leveleink*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hegedűs Attila 2005: *A változó nyelvjárás*, Piliscsaba, PPKE.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei, Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 262–324.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Papp László 1959: *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **19**.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **25**.
- Szabó T. Attila 1971: Cheh István deák nyelvéhez, in *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 480–94.
- Trócsányi Zoltán 1918: Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéből, *Magyar Nyelv* **14**, 1–6, 55–9, 120–3.
- Vértes O. András 1958: Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró helyesírásában, *Magyar Nyelv* **54**, 22–32.